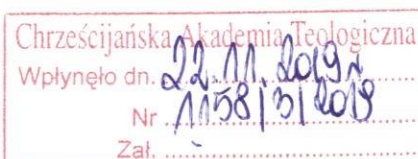

Ks. prof. dr hab. Zygfryd Glaeser
Uniwersytet Opolski, Wydział Teologiczny
ul. Kard. Kominka 1a
45-032 OPOLE

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

mgra Krzysztofa Marii Różańskiego,
pt. *Wpływ Reformacji XVI wieku na teologię prawosławną do XIX wieku
na wybranych przykładach.*
Studium historyczno-dogmatyczne
Warszawa 2019, ss. 516 (wydruk komputerowy)
napisanej na Wydziale Teologicznym
Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie
pod kierunkiem bpa dra hab. Marcina Hintz, prof. ChAT w Warszawie

Jeden z najwybitniejszych greckich prawosławnych teologów XX w. Nikos Angelos Nissiotis, którego teologiczna spuścizna towarzyszy mi od wielu lat, zastanawiając się nad „eklezjologiczną ontologią” Marcina Lutra, trafnie zauważył, że nie tylko rzymscy katolicy i protestanci na Zachodzie, lecz także prawosławni powinni nieustannie odczytywać istotę posłannictwa Kościoła, wsłuchiwać się w głos Ducha Pańskiego oraz wprowadzać korekty do poczucia samowystarczalności obecnego czasem w eklezjalnym myśleniu i działaniu i do biernego zaufania wobec ludzkich kościelnych struktur. Nissiotis był przekonany co do tego, że Luter nie występował przeciwko kościelnym strukturom jako takim, ale „przeciwko nadużywaniu ich autorytetu, fałszywej chwale skoncentrowanej na człowieku oraz przeciwko przesadnemu ceremonializmowi”. Jego zdaniem, „eklezjologia Lutra jest wyzwaniem i wezwaniem dla każdego z nas”. Tak wyrażone przekonanie motywuje tym, że Luter wskazując na istotę Kościoła, postrzega ją przez pryzmat obecności w nim Chrystusa i uświęcającego działania Ducha Świętego. Dla nas „tu i teraz” „ma to dobroczynny skutek w postaci wezwania nas, wszystkich razem, we wszystkich naszych Kościołach, do pokuty”. Prezentowane przez Lutra rozumienie Kościoła jako Ciała Chrystusa, jego idea „duchowego chrześcijaństwa” i „świętej wspólnoty”, jego ontologiczna eklezjologia, powinny – zdaniem Nissiotisa – stanowić specyficzny

wkład luteran do postępującego dialogu między chrześcijańskim Wschodem i Zachodem. I jeszcze jedna ważna uwaga Nissiotisa odnosząca się do spuścizny Lutra i jej znaczenia dla całego chrześcijaństwa: Luter ofiaruje całemu chrześcijaństwu równie doniosłą pneumatologię, jak czyni to chrześcijański Wschód, choć ma ona swoje korzenie na Zachodzie. A podstawową prawdą z niej wynikającą jest przekonanie co do tego, że w istocie, mimo licznych podziałów, istnieje tylko jeden Kościół Chrystusowy (zob. N.A. Nissiotis, *Is there a Church Ontology in Martin Luther's Ecclesiology?*, w: *Luther et La reforme allemande dans une perspective oecumenique*, Chambesy–Geneve 1983, s. 423-424).

Wybitny znawca historii i teologii prawosławia oraz znany ekumenista profesor Wacław Hryniewicz często w swojej twórczości teologicznej zwraca uwagę na związki zachodzące pomiędzy nurtami reformacyjnymi i chrześcijaństwem Wschodu. W jednym ze swoich opracowań pisze: „Choć reformacja Lutra miała miejsce w obrębie chrześcijaństwa zachodniego, okazało się niebawem, że nie jest ona tylko jego sprawą. Konfrontacja pomiędzy nią, a teologią katolicką pociągnęła za sobą od początku niezbędne odniesienia do chrześcijaństwa wschodniego. Zarówno luteranie jak i katolicy powoływali się na świadectwo prawosławia” (W. Hryniewicz, *Reformacja Lutra a Prawosławie. Rozważania ekumeniczne*, w: *Z problemów reformacji*, t. 6, Bielsko-Biała 1993, s. 62).

Chrześcijaństwo, choć od początku swego istnienia rozwijało się wielonurtowo, nacechowane jest synergicznym przenikaniem się istotnych jego elementów. Wszakże za Karolem Barthem możemy powiedzieć, że choć wierzymy inaczej, nie wierzymy przecież w Innego. Analizując więc zarówno teologię poszczególnych Kościołów, jak i różne aspekty kościelnego życia zauważamy nieustanne przenikanie się przez wieki różnych prądów myślowych, ale także i elementów duchowego życia chrześcijan. Przyznać należy, że wzajemne wpływanie na siebie różnych tradycji kościelnych, choć jest nieraz wyraźne, bywa często niezauważalne. Dobrze się więc stało, że mgr Krzysztof Maria Różański podjął się, w ramach swojego projektu badawczego, prezentacji wpływów XVI-wiecznej Reformacji na niektóre prawosławne nurty teologiczne i na kościelne życie chrześcijańskiego Wschodu. Jego projekt zaowocował niezwykle cenną rozprawą doktorską o charakterze historyczno-dogmatyczno-ekumenicznym pt. *Wpływ Reformacji XVI wieku na teologię prawosławną do XIX*

wieku na wybranych przykładach. Studium historyczno-dogmatyczne (Warszawa 2019, ss. 516 wydruku komputerowego) napisaną na Wydziale Teologicznym Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie pod kierunkiem bpa dra hab. Marcina Hintza, prof. ChAT w Warszawie.

1. Przedmiot, cel oraz struktura rozprawy

Celem, jaki wyznaczył sobie mgr Krzysztof Maria Różański realizując swój projekt doktorski, było ukazanie, na wybranych przykładach, reakcji prawosławnej teologii i wschodniego chrześcijaństwa na myślowe prądy, które niosła ze sobą XVI-to wieczna Reformacja oraz na kościelne zmiany, które proponowała i wprowadzała. Doktorant, z założenia, podjął także próbę odpowiedzi na pytanie o poziom właściwego wzajemnego zrozumienia poszczególnych kwestii doktrynalnych prezentowanych zarówno przez stronę ewangelicką, jak i prawosławną. Tam, gdzie zauważał niewłaściwości i błędy, starał się wyjaśniać ich istotę w oparciu o odpowiednie źródła (zob. s. 18).

Co do chronologicznego zakresu badań, Doktorant założył okres od początku Reformacji do przełomu XIX/XX w., a więc do czasu otwarcia się strony prawosławnej na ekumeniczny dialog z Kościołami ewangelickimi. Za przełomowe w tym względzie uznał encykliki: patriarchów konstantynopolitańskich z 1902 r. i z 1920 r. (zob. s. 18-19).

Określając cel swojego projektu badawczego, Doktorant zastrzegł, że jego praca nie będzie miała formy chronologicznej kroniki. Chodziło mu raczej o przekrojową prezentację wydarzeń, poglądów i kościelnych przemian obserwowanych po obydwu stronach do 1836 r., a więc do wydania przez Patriarchat Konstantynopola ostatniego antyprotestanckiego dokumentu. Za ważny element potwierdzający pozytywne przemiany we wzajemnych relacjach Doktorant uznał powołanie także w 1836 r. na stanowisko dyrektora Nadwornej Kapeli Śpiewaczej w Petersburgu, odpowiadającej za tworzenie muzyki cerkiewnej dla całego Imperium, Aleksego Lwowa, który dla swojej muzycznej twórczości wyraźne inspiracje czerpał z ewangelickiej muzyki kościelnej (zob. s. 20).

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska autorstwa mgra Krzysztofa Marii Różańskiego składa się ze strony tytułowej (s. 1), „Ogólnego spisu treści” (s. 3-5), „Szczegółowego spisu treści” (s. 6-15), „Wykazu skrótów” (s. 16-17), „Wstępu” (s. 18-28), z siedmiu zasadniczych rozdziałów (s. 29-440), „Podsumowania” (s. 441-445), z „Aneksów” (s. 446-471), z „Bibliografii” (s. 472-486), „Ilustracji” (s. 487-504), „Skorowidza miejsc biblijnych” (s. 505-508) oraz streszczeń: w języku polskim (s. 509-511), w języku angielskim (s. 511-513) i w języku kaszubskim (s. 513-515). Na ostatniej stronie (s. 516) Doktorant zamieścił osobiste podziękowania osobom, które na różne sposoby były mu pomocne w realizacji jego badawczego projektu.

Rozdział pierwszy dysertacji, zatytułowany *Reformacja w kontekście wschodnio-zachodniego rozłamu Kościoła* (s. 29-121), dzieli się na trzy podrozdziały, odpowiadające trzem aspektom podjętego w nim zagadnienia. W pierwszym podrozdziale (s. 32-79) przypomniano najistotniejsze kwestie sporne obecne w relacjach między chrześcijańskim Wschodem a Zachodem. Chodzi o następujące: *filioque*, azymy i ikony. W drugim podrozdziale (s. 80-102) ukazano istotne płaszczyzny przedreformacyjnych kontaktów prawosławia z ruchami reformatorskimi, co miało niewątpliwy wpływ na postrzeganie ewangelików przez prawosławnych. W trzecim podrozdziale (s. 103-121), Doktorant nakreślił sytuację polityczno-kościelną Cerkwi bezpośrednio przed upadkiem Bizancjum oraz pod panowaniem osmańskim i łacińskim.

Rozdział drugi, zatytułowany *Reformacja wobec problemów wynikłych z podziału chrześcijaństwa. Prawosławie z perspektywy reformatorów* (s. 122-202), w całości został poświęcony teologii reformacyjnej. W tej części rozprawy Doktorant poszukuje odpowiedzi na pytanie: W jaki sposób Reformacja odniosła się do teologicznych zagadnień dzielących dotąd chrześcijański Zachód i Wschód? Poruszył więc takie tematy jak: czyściec i modlitwa za zmarłych (s. 125-131), kult ikon (s. 132-154), z uwzględnieniem istotnych różnic między stanowiskiem luterzańskim, kalwińskim i radykalnym oraz kompromisowym, prezentowanym przez polskich braci czeskich, *filioque* (s. 155-163), azymy (s. 164-165), kanon Starego Testamentu (s. 166-173) oraz znaczące opinie reformatorów na temat prawosławia (s. 174-202).

W rozdziale trzecim dysertacji, zatytułowanym *Pierwsze kontakty i debaty ekumeniczne czasów Reformacji* (s. 203-267), Doktorant zaprezentował istotne obszary ekumenicznych kontaktów przedstawicieli nurtu reformacyjnego z prawosławiem. Miały one czasem charakter terytorialny, a czasem prywatny lub półoficjalny.

W rozdziale czwartym pracy, zatytułowanym *Wpływ protestantyzmu na teologów greckich* (s. 268-292), jej Autor przedstawia wybrane postaci greckich teologów prawosławnych, którym przypisuje się uleganie wpływom protestanckim, zwłaszcza kalwińskim. Są to m.in. Cyryl Lukaris, Zachariasz Gerganos, Nathanaël Kanōpios, Melecy Pontogalos, Hierotheos Avvatis, Maximos Callipolitis, Serafin z Metyleny i inni.

Rozdział piąty (s. 293-357) odnosi się do oddziaływania Reformacji na teologię ruską z terenu Rzeczypospolitej i Moskwy. W rozdziale szóstym, zatytułowanym *Kontakty anglikańsko-prawosławne* (s. 358-399), na wybranych przykładach, przedstawione zostały relacje prawosławia z anglikanizmem. Siódmy rozdział rozprawy (s. 400-440) poświęcony został omówieniu oficjalnych dokumentów Cerkwi, skierowanych przeciw protestantyzmowi: oświadczenia Soboru Betlejemskiego z 1672 r. (tzw. *Wyznanie Dosyteusza*), oraz Listu okólnego patriarchy konstantynopolitańskiego Grzegorza VI z 1836 r. przeciw protestanckim misjonarzom. Omówienia poprzedza wprowadzenie, w którym Doktorant wyjaśnia kryteria rozumienia „ksiąg symbolicznych” w prawosławiu.

Szczegółowe sprawozdanie z poszczególnych etapów realizacji swojego projektu badawczego Doktorant zawarł w „Podsumowaniu” rozprawy (s. 441-445).

2. Ocena formalna

Uważna lektura rozprawy doktorskiej autorstwa mgra Krzysztofa Marii Różańskiego, upoważnia mnie do ogólnego stwierdzenia, że mamy tu do czynienia z bardzo solidnym i treściowo nowatorskim studium wypełniającym wyraźnie lukę w opracowaniach o charakterze historyczno-teologicznym dotyczących opisu relacji ewangelicko-prawosławnych na przestrzeni wieków.

O formalnej wartości recenzowanej dysertacji decyduje kilka istotnych czynników. Ocenę należy rozpocząć od sformułowania tematu rozprawy. Przyznać muszę, że na wstępnym etapie jej lektury zastanawiałem się, czy aby na pewno jej Autorowi uda się wykazać „wpływ Reformacji XVI wieku na teologię prawosławną do XIX wieku”. Jednak dogłębna analiza treści rozprawy doprowadziła mnie do przekonania, że takie sformułowanie tematu należy uznać za formalnie poprawne i uzasadnione. Na uznanie zasługuje przejrzysta konstrukcja pracy, obejmująca siedem zasadniczych rozdziałów podzielonych na podrozdziały, punkty i podpunkty. Zastosowany przez Doktoranta klucz hermeneutyczny jest jasny, logiczny i spójny. Zastanawia mnie jednak to, w jakim celu Autor zamieścił w pracy dwa spisy treści: ogólny i szczegółowy. Uważam ten zabieg za zbędny i metodologicznie trudny do uzasadnienia. „Szczegółowy spis treści” w sposób jasny i przejrzysty określa treściowe elementy rozprawy. Powtarzanie tego samego, bez uwzględnienia wszystkich szczegółowych zagadnień, uznaję za zbędne i metodologiczne mało zrozumiałe.

Oceniając pracę pod kątem spełniania kryteriów formalnych, należy odnieść się do konstrukcji „Wstępu”, i „Zakończenia” rozprawy. We „Wstępie” Doktorant jasno i precyzyjnie wprowadził w problematykę swojego projektu badawczego (zob. s. 18-19), określił przedmiot i cel pracy (zob. s. 21-22). Bardzo precyzyjnie opisał i uzasadnił także istotny zamysł zastosowanej przez siebie konstrukcji pracy (zob. s. 23-28). Można więc powiedzieć, że od strony formalnej, konstrukcję „Wstępu” można by uznać za wręcz wzorcową, gdyby nie pewien istotny brak, jaki zauważam. Jest nim pominięcie przedstawienia i opisu metod badawczych, którymi Doktorant posłużył się w trakcie realizacji swojego badawczego projektu. Przyznać muszę, że logiczna i merytoryczna konstrukcja rozprawy wskazuje na to, że Doktorant świadomie działał w oparciu o stosowane metody badawcze. Tym bardziej niezrozumiałe jest dla mnie to, że ich nie zaprezentował i nie opisał.

Na uwagę zasługuje sumienne wykorzystanie źródeł. Przyznać należy, że Doktorant nie miał tu łatwego zadania. Musiał przebrnąć nie tylko przez skomplikowane meandry wynikające z subtelności formuł teologicznych, ale musiał także uwzględnić wiele skomplikowanych zawiłości historycznych, społecznych i kościelnych. W moim przekonaniu, wywiązał się bardzo dobrze z przyjętego na siebie zadania badawczego.

Wartość pracy od strony formalnej podnosi jej bardzo dobry i precyzyjny styl językowy. Podkreślić należy staranność Doktoranta w konstruowaniu zapisów bibliograficznych. Za wartościowy element rozprawy uznaję jej profesjonalny skład i bardzo dobry jakościowo wydruk komputerowy. W tak obszernej problemowo i treściowo pracy błędy literowe, interpunkcyjne, czy stylistyczne są tylko śladowo obecne. Za to Autorowi rozprawy należą się słowa uznania. Swego rodzaju deficyt można zauważyć w „Podsumowaniu” rozprawy. Tam pojawiają się pewne błędy literowe i stylistyczne. Zabrakło także nakreślenia propozycji dla podjęcia dalszych badań związanych z poruszaną w rozprawie problematyką.

3. Ocena merytoryczna

Rozprawa doktorska autorstwa mgra Krzysztofa Marii Różańskiego ma znaczącą wartość merytoryczną. Także w tym aspekcie oceniam ją bardzo wysoko. Słowa uznania kieruję w tym miejscu pod adresem znakomitego Promotora rozprawy, a także pod adresem jej Autora.

Problem badawczy podjęty przez Autora pracy jest zdecydowanie nowatorski. Należy w pełni zgodzić się z Doktorantem, że „obecnie w języku polskim brak jest tego typu całościowych opracowań” (s. 21). Te, które istnieją, mają raczej charakter cząstkowy i są rozproszone w publikacjach historycznych, literaturoznawczych, bądź religijnych. Wiele z nich to opracowania jednostronne, nacechowane apriorycznymi założeniami, bądź przygotowane bez posiadania odpowiednich kompetencji ich autorów. Polska i światowa przestrzeń historyczno-teologiczno-kościelna w postaci recenzowanej rozprawy otrzymała cenne całościowe opracowanie wieloaspektowo ukazujące charakter relacji między dawnym protestantyzmem a prawosławnym chrześcijaństwem wschodnim.

Założenia badawcze, które przed sobą postawił mgr Krzysztof Maria Różański zostały przez niego w pełni zrealizowane. Zaprezentowanej przez niego rozprawie doktorskiej należy przyznać wysoki walor co do naukowego poziomu, tematycznej aktualności i społeczno-kościelnej przydatności. Za niezwykle cenne dla dzisiejszej ekumenii uznaję wskazywanie na „kulturę dialogu”, jako paradygmat dla współczesnych relacji międzykościelnych. Ciągle należy ożywiać świadomość, że Kościoły, choć między

sobą podzielone, wiele mogą od siebie wzajemnie czerpać. Jan Paweł II w ekumenicznej encyklice *Ut unum sint* zachęca do podejmowania dialogu, który określa nie tylko jako wymianę myśli, ale także jako „wymianę darów” (zob. UUS, nr 28). Istota dialogu wyraża się więc we wzajemnej otwartości na siebie, w dążeniu do lepszego wzajemnego poznawania siebie i we wzajemnym obdarowywaniu się tym, co dla każdego najcenniejsze, zwłaszcza w wymiarze duchowym.

Powyższa refleksja prowadzi mnie do postawienia Doktorantowi pytań, które chcę uczynić przedmiotem dyskusji związanej z publiczną obroną jego rozprawy:

1. Jak ocenia stan ekumenicznych relacji Kościołów prawosławnych z kościelnymi środowiskami ewangelickimi?
2. Na ile i w jakim zakresie współczesne dialogi ekumeniczne przyczyniają się do przełamywania stereotypów i barier istniejących między Kościołami?

4. Wniosek końcowy

Pozytywna ocena recenzowanej rozprawy doktorskiej autorstwa mgra Krzysztofa Marii Różańskiego upoważnia mnie do stwierdzenia, że spełnia ona wszystkie wymagania stawiane w Polsce tego typu pracom (zob. Ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki: Dz.U. z 2003 r. nr 65, poz. 595; z 2005 r. nr 164, poz. 1365 oraz Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 26 września 2016 r. w sprawie szczegółowego trybu i warunków przeprowadzania czynności w przewodzie doktorskim, w postępowaniu habilitacyjnym oraz w postępowaniu o nadanie tytułu profesora: Dz.U. z 2016 r., poz. 1586). Mamy tu do czynienia z dojrzałym i oryginalnym studium, które w pełni zasługuje na opublikowanie. Zaprezentowana rozprawa świadczy o teologicznej dojrzałości i bardzo dobrym warsztacie naukowym jej Autora. W związku z powyższym wnoszę o dopuszczenie mgra Krzysztofa Marii Różańskiego do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

ks. prof. dr hab. Zygfryd Glaeser

ks. prof. dr hab. Zygfryd Glaeser

kierownik Katedry Teologii Fundamentalnej, Dogmatycznej i Ekumenizmu
w Instytucie Nauk Teologicznych WT UO

Opole, dnia 10 listopada 2019 r.